

Olycksbrodern Mihail Zosjtjenko

Den 21 maj 1918 hoppar en man överbord från en fängstransport vid Sveaborg utanför Helsingfors. Han skjuts av vakterna men den blodiga kroppen fiskas upp. Den döde mannen är Maiju Lassila, journalist och författare, och han har arresterats som ”folkuppviglare” och förts till lägret för ”röda” på Sveaborg. Under inbördeskrigets sista dagar har han ensam gjort det sista numret av tidningen *Työmies* (Arbetaren) efter att hela redaktionen flytt undan de ”vita”.

Lassila heter egentligen Algot Untola (ursprungligen Algoth Tietäväinen) men han publicerar sig under olika masker, ofta kvinnonamn.

En humoristisk berättelse av honom, *Tulitikkuja lainaamassa* (Låna tändstickor) når en oväntad berömmelse i översättning till ryska. 1951 utkommer den i 75 000 exemplar och författaren Mihail¹ Zosjtjenko, som inte får något publicerat vid denna tid, koras till ”stor översättare” (men hans namn står med så små bokstäver att det knappt syns). Zosjtjenko har berättat:

Finska kan jag inte men det kom en sympatisk ung dam från förlaget i Petrozavodsk och hade med sig en råöversättning. Jag bad henne strecka under de ställen i det finska originalet som hon fann humoristiska. Det gjorde hon och så fick jag något som liknade ett partitur för min översättning. Det hjälpte mig och ja, kanske lade jag till något lite, men bara lite...

¹ Jag arbetar konsekvent för att ryskt X ska bli H på svenska. X=ch kom till en gång när den ”bildade svenska allmänheten” kunde tyska och förstod att ch kunde uttalas som Ach-Laut.

När detta äger rum har Zosjtjenko i fem år knappt haft bröd för dagen sedan det stora angreppet på honom och Anna Achmatova 1946.

Efter kriget hade Stalin och partiet utsatts för kritik: hur kunde det gå så att en miljon människor gick under i svält och umbäranden i staden Leningrad under belägringen? Fanns det inga lager av förnödenheter med tanke på ett kommande krig? Kunde fler människor ha evakuerats i tid? För att flytta ansvaret för det som hände från sig själv (Stalins tro på att paktens med Hitler 1939 skulle gälla – de hade ju kommit överens så bra om att dela Polen, och även i Finland hade Stalin fått fria händer) kunde kritiken mot att ”ingenting var förberett” nu riktas mot Stalins handgångne man Andrej Zjdanov, partichefen i Leningrad, ytterst ansvarig för försvaret av staden. Zjdanov som var väl insatt i partiintriger insåg att han måste gå till motattack och valde då att angripa Stalins sjuka punkt: finns det någon som är populärare bland folket än han, den store ledaren?

Stalins hade uppmärksammat Achmatova redan på 1930-talet när hennes närmaste arresterades. Sedan 1926 har hon dock inte kunnat höras som diktare, hon har publiceringsförbud och får inte framträda. Men så hörs hennes röst plötsligt i en radiosändning från Leningrad i september 1941. Hon riktar en appell till västvärlden om hjälp. Samtidigt med henne talar Dmitrij Sjostakovitj, också han i onåd sedan 1936. Hans opera *Lady Macbeth från Mtsensk* har framkallat Stalins vrede. Redan namnet Macbeth påminner om härskare som kommit till makten genom mord. Mordet 1934 på Kirov, en möjlig konkurrent till Stalin, har alla i Leningrad

i färskt minne. Men Achmatova och Sjostakovitj är de enda som ställer upp i radion. Partitrogna författare hukar.

Märkligt nog öppnar det kommande kriget ett andningshål för konstnärerna. Den kvävande stämningen i landet där arresteringarna pågått natt och dag och människorna suttit paralyserade av skräck har nu utbytts i en kamp mot en verklig fiende, angriparen Nazi-Tyskland.

Achmatova skriver dikten ”Till Londonborna”, Sjostakovitj skapar sin sjunde symfoni.

Under kriget får Achmatova ett litet dikthäfte publicerat, men där finns bara ungdomsdikter från tiden före 1917. Under exilen i Tasjkent har hon dock kunnat framträda med sina dikter. Efter kriget får hon en möjlighet att läsa sina dikter från scenen i Moskva. Ovationerna vill aldrig ta slut. Denna publika gunst sticker i ögonen på Stalin som får reda på det.

Mihail Zosjtjenko har redan under 1920-talet upplevt en oerhörd framgång med sina korta berättelser. Den första boken utkom utan författarens namn, i stället sades det vara ”Nazar Sinebrjuhovs berättelser”. Redan på tryckeriet hade sättarna skrattat högt när deras ögon föll på texten och snart var Zosjtjenkos lycka som författare gjord. Han hade funnit på att dölja sig bakom en berättare som talade likt dem som skildrades. Och det som skildrades var det sovjetiska vardagslivet i all dess nakenhet, långt från revolutionsretorik och ideologiska pamfletter. Människornas kamp i vardagen, med köer och obegripliga myndighetsdekret framstod ofta som så absurt att skrattet blev enda räddningen om man inte helt skulle förlora förståndet. Och Zosjtjenkos läsare skrattade – utan att inse att de egentligen skrattade åt sig själva.

Likt många humorister var Zosjtjenko egentligen melankoliker. Leendet nådde aldrig hans stora sorgsna ögon. Han var bördig från Ukraina, härstammade från en adelssläkt i Poltava. Fadern Mihail Zosjtjenko var en framstående konstnär – på väggen till fältherren Suvorovs museum i Petersburg, invigt 1904, finns två stora mosaiker skapade av fadern. En av dem föreställer ”Suvorov går ut i fält år 1799”. Åttaåriga Mihail fick vara med fadern i arbetet och har berättat: ”I vänster hörn finns en

liten gran. Den lägsta grenen har jag lagt dit. Den blev lite sned men pappa var nöjd med mitt arbete.”

När det stora kriget bröt ut 1914 enrollerade sig den tjuogoårige studenten Zosjtjenko och upphöjd till officer stred han tappert (fick fyra medaljer) samtidigt som han upplevde armélivet som motbjudande. Under ett tyskt bombanfall mot ett stående tåg räddades han av slumpen: ”Jag välsignar detta oprecisa skjutande. När tekniken en gång förfinas kommer allt krigande att bli absurt. Jag kunde ha dödats minst fyrtio gånger redan detta år.”

Den 20 juli 1916 sker något som kommer att fördjupa Zosjtjenkos depressiva läggning och ge honom astma och hjärtfel – han utsätts för en gasattack.

Klockan är ett på natten. Plötsligt hörs oväsen, trampande och slammer med fältkärnen. Men inga skrik. Inget skjutande. Jag hoppar ut ur jordkulan och omvärvs av en sötaktig kvävande våg. ”Gas! Masker!” I jordkulan hänger min gasmask. Ljuset har slocknat och jag får den på mig och glömmer att öppna den nedre proppen. Jag kvävs. Ut igen i löpgraven. Soldaterna virrar runt och försöker täcka munnen med förbandstyg. Jag får fram tändstickor och tänder riset som ligger där i fall av gasattack. Vid elden känns det lättare. Elden lyfter gasen. Vi ligger där i fyra timmar. När det ljusnar kan man se hur gasen rör sig. Den kommer inte som en vägg, den rör sig långsamt mot oss som tio meter breda dimslöjor i vinden. I kikaren kan jag se hur tyskarna släpper ut gas ur ballonger och jag grips av vrede när jag ser hur metodiskt och kallblodigt de agerar. Jag befäller beskjutning av dem men våra vapen når dem inte. Och det är få av de våra som skjuter. Då ser jag att många redan ligger döda. Andra kan inte resa sig, de stönar vid elden. Snart blåser förgiftarna i trumpeterna. Attacken är över. Stödjande mig på en käpp börjar jag gå mot fältlasarettet. Min näsduk är blodig av hemska kräkningar. På vägen ser jag att gräset gulnat och sparvarna ligger döda i hundratal.”

Zosjtjenko möter februarirevolutionen i Petrograd 1917. ”Jag åker förbi Vinterpalatset. Där vajar en röd fana. Det nya Ryssland. Och jag är ny – borta är sorgen, nervsjukan, missmodet, mitt sjuka hjärta.” Men Mihails upprymda tillstånd varar bara i två dagar. På den tredje ”är missmodet tillbaka, hjärtat

slår ojämnt, mörkret och melankolin sänker sig över mig.”

Trots den framgång som Zosjtjenkos berättelser rönt under två decennier kan han inte försona sig med sina läsares uppskattning. Och när man på teatrar ville ha honom att själv läsa historierna greps han av avsky. Hör de inte att den som talar i berättelsen inte är jag, att det är en mask? Och jag kan inte spela komediant. Zosjtjenko lämnar över framträdandet på teatrarna till skådespelare som gärna uppträder och skapar bravurnummer av berättelserna.

Själv börjar han alltmer söka förklaringen till sin melankoli och framförallt fråga sig hur han skall få bukt med den. Han blir bekant med Pavlov och deltar i vetenskapliga seminarier hos denne. Och han läser Freud. Men psykoanalys har ingen plats i det sovjetiska trettioåret där glättighet och glansbilder av ”lyckliga människor” är det påbudna. Och Zosjtjenko skriver rakt emot den pedagogiska litteratur som författarna ska bidra med sedan det fastslagits 1934 under den allryska författarkongressen att det är den ”socialistiska realismen” som är rättsnöret. Folket ska uppfostras. Människorna ska inte skildras sådana som de är (realism) utan som de borde vara och även skola bli (under socialismen).

Men de återkommande depressionerna fick Zosjtjenko inte bukt med. Gripnen av en tro på självläkning började han skriva en psykoanalys av sig själv som småningom resulterade i texten ”Före soluppgången”. Han går tillbaka i sitt liv och söker händelser, möten, episoder som starkt påverkat honom, går tillbaka ända till barndomen. Han upprörs av människors lögn och falskhet, av deras girighet, av lissande för högre uppsatta, av förakt för utsatta och fattiga. ”Skrattet som fanns i mina böcker fanns aldrig i mitt hjärta”, skriver han nu. Denna text är helt annorlunda än Zosjtjenkos tidigare och framstår som helt udda i den sovjetiska litteraturen. Därför är det närmast obegripligt hur den började publiceras i tidskriften *Oktjabr* nr 6–7 och 8–9 år 1943. Det kanske kan förklaras genom att Zosjtjenko under kriget skrivit litteratur ”från fronten” och att han i januari 1939 fått ”Röda Fanans orden”. Kriget har skapat oro i

partileden och statspolisen har haft nog med att ar-restera protesterande vid fronten.

Men Zosjtjenko har även en naiv tro på att samhället är ”på väg” mot jämlikhet och rättvisa. Under det värsta året 1937 arresterades en känd översättare, Valentin Stenitj (Smetanitj) som alltsedan 1920-talet i rasande takt översatt västerländsk litteratur (Dos Passos, Sherwood Anderson, Jack London), två kapitel ur James Joyces *Ulysses* (*Zvezda*, 1934), Brechts *Dreigroschenoper* samt även själv skrivit ett nytt libretto till operan *Spader Dam*. Stenitj har aldrig dolt sin aversion mot det sovjetiska systemet. Några publika rättegångar äger inte rum vid denna tid men småningom säger ryktet att Stenitj skulle ha dömts till tio års läger. I ett anfall av rättvisepatos skriver Zosjtjenko ett brev till NKVD, statspolisen (25.4.1940) och förklarar att Stenitj ”inte kan vara en statsfiende, han är författare och mycket begåvad översättare”. Brevet undertecknas av några andra (regissören Eisenstein, författaren Katajev). Kanske trodde undertecknarna att ”det värsta var över” sedan chefen för statspolisen Jezjov arresterats? Det var det inte.

Om Stenitjs öde fick man veta långt senare. 1957 ”rentvåddes” han – han var inte ”terrorist och kontrarevolutionär” för vilket brott han avrättats 21.9.1938, tio månader efter arresteringen. Kanske dog han av tortyren som var kutym vid denna tid?

Okklarheten om de arresterades öden under Stalins tid gjorde att illusionen om att de försvunna ännu levde någonstans kunde hålla i sig i många år. När sedan förföljelserna, morden och arresteringarna började på nytt *efter* kriget blev det en chock för många. Så också för Mihail Zosjtjenko. Ännu i april 1946 hade han fått en hedersbetygelse ”för modig insats i kriget 1941–45”.

Att det var kommunistpartiets centralkommitté som utfärdade det anklagande dekretet 1946 vittnar om att saken gällde något mer än litteratur. I dekretets trettonde och sista punkt kom ordern att: ”sända kamrat Zjdanov till Leningrad för att verkställa centralkommitténs beslut”. Zjdanov ska få förklara hur han inte förstått att förbereda staden Leningrad för blockaden under kriget. Det sägs dock inte klart ut, i stället ska han utföra en ”ideologisk upprepning”. Under

kriget har Sovjetunionen och USA/Storbritannien närmat sig varandra, men *land lease*-hjälpen till den sovjetiska krigsmakten vill Stalin inte längre höra talas om, han ser sig som ensam erövrare av halva Europa. Och världsherraväldet genom socialismen/kommunismen finns ännu på agendan. Och författare som inte har den rätta ideologiska inriktningen hör inte hemma i det ”segrande socialistiska samhället”.

Anklagelserna mot Mihail Zosjtjenko och Anna Achmatova går via tidskriften *Zvezda*, ett organ för Författarförbundets Leningradsektion. Där har man återpublicerat, utan författarens medgivande, en saga som Zosjtjenko skrivit för barntidningen *Murzilka* i december 1945. Är publiceringen av ”Apan äventyr”, nu i den betydligt större *Zvezda* (nr 5–6) egentligen en åtgärd av missunnsamma författare som plågas av bitter avund mot en framgångsrik kollega? Aktionerna mot Zosjtjenko inom författarförbundet kunde tyda på det. ”Myror fångade i handen går till attack mot varandra”, skriver Zosjtjenko 1952.

Apans äventyr” är en till synes oskyldig historia. Apan (av kvinnligt kön på ryska) har kommit loss ur sitt fängelse i zoologiska trädgården efter ett bombanfall och ger sig ut på stan. Hon tar sig friheter som upprör medborgarna omkring henne: hon saknar ransoneringskort, hon står inte i kö, hon bara tar ett knippe morötter ”utan att betala”. Folk omkring henne börjar jaga henne och till sist finner hon skydd hos en pojke som förstår: ”det är ju bara en apan”. Men pojkens mormor vill inte veta av den annorlunda varelsen och när pojken går till skolan kastar hon ut apan. En invalid på väg till allmän bastu fångar in apan och hon ställer till det i bastun och får igen efter sig upprörda bastubesökare. Invaliden har dock inget gott syfte, han ämnar sälja apan på torget och tror sig få bättre betalt om hon är tvättad. Till sist lyckas apan komma tillbaka till pojken och pojken tar hand om apan ”som om det var en människa och nu kan till och med vuxna ta exempel av den”.

Kunde Zosjtjenkos barnsaga ses som ett angrepp på en sovjetisk verklighet där en *annorlunda* ”varelse lurvig med svans som inte betalar i butiken” inte hörde hemma? I dekretet från Partiets centralkom-

Mihail Zosjtjenko.

mitté betecknas sagan som en ”smädeskrift riktad mot den sovjetiska vardagen och sovjetiska människor”. Zosjtjenko har tillåtit sig ”antisojetiska utfall mot vår verklighet”.

När Zjdanov uppträder i författarförbundet den 16 augusti 1946 dit författarna kommenderats, ondgör han sig över den ”ideologiska ordning” som inträtt bland författarna, som börjat ”buga för allt västerländskt ” och ”knäfallit för borgerlig kultur”. Achmatovas och Zosjtjenkos verk präglas av ”pessimism, livsleda och är helt främmande för det sovjetiska folket. Tidskriften *Zvezda* har begått ett stort misstag genom att publicera dem.”

Zjdanovs grova språk och smädelser chockerade författarna som skrämde förblev tysta. Endast *en*, barnboksförfattarinnan Natalja Dilaktorskaja steg upp till försvar och föreslog en ändring i resolutionen om uteslutning. Det hjälpte inte. Zosjtjenko och Achmatova uteslöts och framtogs sina ransoneringskort som vid denna tid var avgörande för överlevnad i Leningrad. Nu var de utstötta och medellösa.

Achmatova tog emot domen med böjt huvud, Zosjtjenko protesterade: ”Jag har ju aldrig varit något annat än en *sovjetisk* författare!”

För bägge blev översättning en överlevnadslina

under flera år och bägge översatte/formade om texten efter råöversättningar som andra gjort. För Zosjtjenko var detta en helt främmande verksamhet, för Achmatova var det ett nödvändigt ont som dock kunde motiveras som skapande arbete så länge det rörde sig om klassiska koreanska diktare eller andra stora poeter.

Utan sin hustru Vera hade Zosjtjenko knappast överlevt många år. Hon skrev hela tiden till andra författare som varit kolleger med hennes man redan på 1920-talet för att hjälpa Mihail att komma till något vilohem i södern. Hans hälsa som tidigare varit bräcklig försämrades snabbt. Efter Stalins död 1953 lyckades Zosjtjenko åter bli medlem av författarförbundet men nu enbart som *översättare*. Alla tidigare verk, berättelserna för vuxna och för barn, samt teaterpjäserna hade strukits ur hans biografi.

Men år 1954 sker en ny olycka. En grupp engelska studenter har kommit resande till Sovjetunionen, inbjudna i en tillfällig anda av kulturell avspänning. I sin västerländska politiska naivitet har de hört om de utstötta Achmatova och Zosjtjenko och nu vill de träffa dem.

Den 5 maj 1954 organiseras ett möte och ungdomarna frågar om författarna tycker att anklagelserna som riktades mot dem hade en grund. Achmatova som förstår att detta kan vara en provokation svarar kallt att ”de hade en grund”. Zosjtjenko börjar upprört försvara sig – han kan inte godkänna anklagelserna.

Och han blir åter offer för förföljelse.

När han i augusti 1955 fyller 60 år anhåller han om pension. Hans böcker har ju sålts i miljoner och älskats av läsarna. Men pensionsanhållan fördröjs och penningnöden är akut. Likt sin landsman Nikolaj Gogol (som fastade så att han dog) åter Mihail allt mindre. Hans motvilja mot att ta emot allmosor från andra är för stor.

I mars 1956 vänder sig sex författare till partiets centralkommitté med anhållan om att ”rädda författaren Zosjtjenko” och utge hans verk på nytt. En liten volym ”utvalda berättelser” utkommer faktiskt. Men det är redan för sent. Astman och hjärtfelet från gasattacken 1916 har förvärrat depressionen.

När författaren Kornej Tjukovskij träffar honom 1958 och vill tala om hans verk och en möjlig nyutgivning, säger Mihail: ”Vilka då verk? Ingen

känner dem längre... Jag har själv börjat glömma dem...” Till en ung författare som är närvarande vid mötet säger Zosjtjenko: ”Litteratur är en farlig produkt. Att framställa sådan är lika menligt och skadligt för hälsan som att blanda till blyvitt.”

När Mihail Zosjtjenko ger upp andan den 22 juli 1958 säger han till hustrun: ”Verotjka, vad konstigt att mitt liv blev så här tokigt...”

Inte ens när Mihail är död upphör förföljelsen. Han får ingen minnesstund i författarförbundets lokaler. Han får inte begravas på Volkovo-kyrkogården där författare begravts sedan 1756 och där alléer skapats för ”litteratörerna”.

Till sist får han sin viloplats i Sestroretsk (Systerbäck) på Karelska näset.

Anna Achmatova och Dmitrij Sjostakovitj hör till de få som följer honom till graven. Anna skriver:

Till Mihail Zosjtjenkos minne

*Jag lyssnar till en fjärran röst
men här finns ingen, ingenting.
Hans kropp läggs ner i jorden,
den goda svarta jorden.
Varken granit eller tårpil
sörjer hans lätta stoft.
Men från viken blåser vinden
och begråter honom.*

På byvägen till kyrkogården ser Anna en ung författare som plockar en bukett solöga och prästkrage att lägga på graven.

BARBARA LÖNNQVIST

Av Michail Zosjtjenko har på svenska utgetts:
*Sovjet drar på smilbandet. Humoristiska berättelser från
Sovjet-Ryssland* (övers. Ivan Faludi, 1936)
Sentimentala berättelser (övers. Staffan Skott, 1977)
Före soluppgången (övers. Torsten M. Nilsson, 1986)